

ARÂISU'L-KUR'AN'DA TÜRKLER

Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI
Erciyes Ü. İlahiyat F.
erdoganp@erciyes.edu.tr

GİRİŞ

Türk tarihine atıflar yaparak, Tebük Seferi'ni (9/630) değerlendiren ayetlerde olumlu, Zülkarneyn kıssasını anlatan ayetlerde ise olumsuz yönde yargılamalarda bulunan birtakım müfessirler olmuştur. Onların, Türklerin Müslümanlık öncesi ve sonrası tarihlerine ilişkin değerlendirmeleri birbirinden farklıdır. Türk müfessirlerden bir bölümü de Türklerin İslam öncesi tarihlerine ilişkin bu önyargılı yorumları aynen aktarmıştır. Onlar, Türklerin Müslümanlık öncesi dönemlerine dair olumsuz ve aşağılayıcı yorumları tefsirlerine almakta bir sakınca görmemiştir. Buna karşılık onlar, Türklerin Müslümanlık sonrası tarihlerine sahip çıktıkları gibi, Kur'an'ın nitelik ve davranışıyla örnek gösterdiği toplumun Türkler, yöneticilerin de Osmanlı Sultanları olduğunu rahatlıkla söyleyebilmiştir.

Osmanlı Devleti, tarihimizde bu ideali gerçekleştirme başarısını gösteren önemli bir örnektir. O, güçlü devlet ve toplum oluşunu adeta tarihe tescil ettirmiştir. Onun yetiştirdiği -içinde din bilginlerinin de yer aldığı- ilim adamları, tarihî birikimlerinden aldıkları bu güçle kendilerini, Kur'an'ın dünyanın sahiplik ve yönetimine aday gösterdiği toplum olarak görmüşler ve gereğini yapmakta olduklarına da inanmışlardır¹. Osmanlı âlimlerinin ortak görüşü hâline gelen bu düşüncenin en yüksek sesli sözcülüğünü de XVII. yüzyıl Osmanlı müfessirlerinden Vâni Mehmed Efendi'nin (ö. 1096/1685) yaptığı söylenebilir.

Vâni Mehmed Efendi, *Arâisu'l-Kur'an* adlı eserinde bu konudaki genel kanaati, belki de ilk defa bu kadar açık biçimde, üstelik bir ayetin yorumu olarak ifade eden kişidir. İstanbul'un güzel bir semti olan Vanıköy'e ismini veren Vâni, Tebük Seferi'ne

1. Bkz. Mehmed Tahir, *Delîlü't-Tefâsîr*, İstanbul 1324, s.15; İsmail Hakkı Bereketzâde, *Necâib-i Kur'aniyye*, İstanbul 1320, s. 298; Şihâbuddîn Mahmud el-Alusi, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut 1994, X, 154.

katılımda Arap toplumunun isteksiz tutumunun şiddetle eleştirildiği Tevbe suresi 39. ayetini, işte böyle bir bakış açısı ile yorumlamıştır. Onun Kur'an kıssalarının konu edindiği *Arâisü'l-Kur'an* adlı eserinde verdiği bilgiler de tümüyle Tevbe suresi 39. ayetinin bir yorumu olarak sunulmaktadır.

Kur'an'da Tebük Seferi'ne çıkmaktan kaçınan kimselerin azaba uğratılma uyarısını; dünyada düşmanlarının kendilerine üstün gelecekleri, âhirette de yakıcı bir azapla karşılaşacakları şeklinde, diğer tefsirlerde de yer alan bilgileri aktaran Vâni, "yerinize başka bir millet getirir" ifadesinde, Arapların yerine getirilen milletin Türkler olduğunu belirtmiştir². O, bu görüşünü, Türklerin İslam dinine hizmetleri ve tarihte düşmanlarıyla yaptıkları mücadelelerde sağlamış oldukları üstün başarıları örnek göstererek desteklemeye çalışmış ve eski Türk, Selçuklu ve Osmanlı tarihlerinden çarpıcı örnekler vermiştir.

Kur'an kıssaları arasında yer alan Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimliğine ilişkin yorumu da Vâni'yi meslektaşlarından farklı kılmaktadır. O, Kur'an'da bozgunculuklarıyla tanıtılan Ye'cüc ve Me'cüc'e geçit vermeyen Zülkarneyn'in, Oğuz Han olduğunu söylemekte ve tarihi gerekçelerini de açıklamaktadır. Bu çalışmada, onun bu konulardaki görüşleri Arap dilinde telif ettiği el yazması hâlindeki *Arâisü'l-Kur'an* adlı eserinden aktarılarak değerlendirilecektir.

Vâni Mehmet Efendi'nin Tebük Seferi İle İlgili Değerlendirmeleri

İran karşısında zafer kazanan Bizans, günden güne büyüyen bir güç ve tehlike olarak görmeye başladığı İslamın gelişme hızını kesme planı çerçevesinde Hıristiyan Arapları kendi safına çekerek onların desteğini almıştı. Müslümanların kuzeylerinde oluşturulan bu potansiyel düşman gücünü kontrol altına alması, dağıtması veya bir şekilde gücünü göstermesi gerekiyordu. Üstelik onların savaş hazırlıklarına başladıklarına ilişkin haberler de yayılmıştı. Bu duyumlar üzerine Hz. Peygamber, önceki seferlerinin aksine hedefi açıkça belirterek sefer çağrısında bulunmuştu. O, düşmanın asıl maksadını bildiği için ordunun çok iyi hazırlanmasını ve sayısını da önemli görüyordu. Çünkü kalabalık ve güçlü bir Bizans ordusunun karşısında alınacak zafer veya yenilgi, Müslümanların geleceği açısından hayati bir önem taşıyordu. Bu sırada ülkede müthiş bir sıcak vardı, üstelik olgunlaşan meyvelerin toplanma vakti de gelmişti. Onlar Huneyn ve Tâif seferlerinin yorgunluğunu henüz

-----
2. Vâni Mehmed Efendi, *Arâisü'l-Kur'an*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii 100, varak. 543 a.

üzerlerinden atamamışlardı.

Tebük Seferi'nin denk geldiği çetin zamanı Kur'an, Sâatu'l-Usre³, zorluk/güçlük vakti olarak nitelendirmiştir. Orduya Ceyşu'l-Usre, sefere de Gazvetu'l-Usre adının verilmesi de bu sıkıntıyı ifade içindir. Bu zor koşullar, halkın evini barkını bırakıp savaş çağrısına uymasını güçleştiren etkenlerin başında geliyordu. Böyle sıkıntılı bir ortamdan yararlanmaya çalışan münafıklar için artık bulunmaz bir fırsat çıkmıştı. Onlar, kendileri gibi başkalarını da: "Sıcakta savaşa gitmeyin"⁴ diyerek, sefere katılmaktan alıkoymak istiyorlardı⁵. İçlerinden çıkar sağlama düşüncesiyle sefere katılanlar da korku ve ümitsizlik verebilme fırsatlarını hiç kaçırmıyorlardı.

Her türlü zorluklara rağmen hazırlanan güçlü bir ordu ile bu sefere çıkılıp Tebük'e kadar gelindi, ancak düşman, karşılına çıkmaktan çekindiği için çarpışma olmadı. Bizans, bu sırada kendi iç sorunlarıyla boğuşuyordu. Hz. Peygamber, o dönemin en etkili güç unsuru olarak görülen Bizans karşısında siyasi ve askeri açıdan varlık ve güç gösterisinde bulunmuş, düşmanına gözdağı vermişti. Artık o, düşmanını yerinden kalkamaz etmiş ve hedeflediği sonuca ulaşmıştı. Bizans'ın gerçek durumunu bizzat yerinde gören Hz. Peygamber, sanki Tebük'ten İstanbul'u göstermiş ve bu güzel beldenin Müslümanların eline geçeceğinin müjdesini vermişti. Bu tarihten itibaren tüm Müslüman devlet yöneticilerinin yönü, gözü İstanbul'a çevrilmişti. Bu şehrin fethi, adeta hepsine Hz. Muhammed (s.a.v) tarafından verilen bir görev ve sorumluluk olarak algılanmıştı.

Kur'an'da, Tebük Seferi'ne katılımda Hz. Peygamber'in ısrarlı çağrılar karşısında duyarsız ve isteksiz tavır sergileyen kimselere, kendilerinin yerine başka bir toplumun getirileceği uyarısı yapılmıştır. Böyle davranan bir toplum, yaşadığı dünyada sahip olduğu güç, etkinlik ve egemenliğini kaybederek bir anlamda toplumsal varlığını sona erdirmiş olacak ve yerini başkalarına bırakmak zorunda kalacaktır⁶.

Birey veya toplum, sorumluluklarını yerine getirmemezse, sahip olduğu güç ve imkânlarını kaybedecektir. Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği vahyin oluşturduğu

-----
3. Tevbe, 9/117.

4. Tevbe, 9/81.

5. Daha fazla bilgi için bkz. Mevlâna Şibli, *Asr-ı Saadet*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1973, I, 371-373.

6. Bkz. Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Bağavî, *Meâlimü'l-Tenzil*, Beyrut 1987, II, 292; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Ayi'l-Kur'an*, Mısır 1954, X, 134; Şihâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut 1994, VI, 139; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, IV, 2545.

İslam dininin ilk muhatapları olması nedeniyle Arap toplumu bu dini sahiplenme, ayakta tutma ve tüm insanlarla paylaşma gibi yüce bir görevi üstlenmiş olmaktadır. Buna göre yapılması gereken, başı dik yürüyebilmek ve İslam'ı en iyi şekilde temsil edebilecek örnek toplum oluşturabilmektir. Henüz işin başında gösterilebilecek bir gevşeklik, ihmal ve umursamazlık bu asil yürüyüşü zora sokabilecektir. Bu yüzden Kur'an, Arap toplumunu Tebuk Seferi'ne katılımında gösterdikleri gevşeklikleri nedeniyle, yüz yüze gelebilecekleri tehlikenin büyüklüğüyle orantılı bir şiddette uyarmıştır. Hz. Peygamber'in bu çağrısına birtakım mazeretler gösteren kimselerin, gerekçelerinin arka planındaki asıl maksat ve düşünceler, ilgili ayetlerde açıklanmakta ve tahlil edilmektedir⁷:

Ey inananlar! Size ne oldu ki, 'Allah yolunda savaşa çıkın' dendiği zaman yere çöküp kaldınız. Ahireti bırakıp, dünya hayatına mı razı oldunuz? Oysa dünya hayatının geçimi ahirete göre pek az bir şeydir. Çıkmazsanız, Allah size can yakıcı bir azapla azap eder ve yerinize başka bir toplum getirir. O'na hiçbir zarar veremezsiniz. Allah her şeye kadirdir.⁸

Öncelikle indiği dönemin toplumuna hitap eden bu ayetler, kapsamaları açısından her dönemde geçerli olan bir ilkeye de işaret etmektedir. Bir takım dünyevi endişelerin tuzağına düşüp, ülkesine ve toplumuna yönelebilecek tehlikeleri önleyebilmek amacıyla savaşı göze alamayanlar, özgürlüklerini koruyamamışlar ve başka toplumların boyunduruğu altına girmişlerdir. Onlar kaybetmekten korktukları her şeylerini kaybetmişler, pişmanlık ve zillet içinde yaşamaya mahkûm olmuşlardır.

Vânî Mehmed Efendi, Tevbe suresi 39. ayetindeki Tebuk Seferi'ne çıkmaktan kaçınan kimselerin azaba uğratılma uyarısına ilişkin birçok tefsirde yer alan bilgileri aktardıktan sonra kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Buna göre dünya azabı olarak, düşmanları başlarına musallat edilecek ve yenilgiye uğrayacak, âhirette de yakıcı bir azapla karşılaşacaklardır. Arapların yerine geçirilenlere gelince, onların Tâbiûn, Farslılar, Yemenliler⁹ veya bu ayetin gelişinden sonra Müslüman olan toplumlar olduğu söylenmiştir¹⁰.

7. Tevbe, 9/90. "Bedevilerden özür beyan eden kimseler, kendilerine izin verilmesi için geldiler. Allah'a ve peygamberlerine yalan söyleyenler ise, özür bile beyan etmeksizin geri kaldılar. Onlardan kâfir olanlar, can yakıcı azaba uğrayacaktır".

8. Tevbe, 9/38-39.

9. Fahreddin er-Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Tahran, ts., IV, 642; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, Riyad, ts., V, 42.

10. Bkz. Bagavî, II, 292; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut 1983, II, 362; Ebussuud Efendi, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-*

Ayette kavm sözcüğü mutlak anlamda geçtiği için onların, üstlendiği görev ve sorumluluğunun bilincinde olan ve gereklerini yerine getiren toplum veya toplumlar olması da muhtemeldir. Buna göre ayetin kapsamı daha geniş olup, her dönemde bu nitelikleri taşıyan toplumları da içine almaktadır¹¹. Müfessirler tarafından adı konulan toplumların, yaşadıkları dönemlerde ayette belirtilen nitelikleri taşıdıkları düşünülebilir. Ayette bu yönde çıkarsamalar yaptıracak bir ifade yoktur. Bu tür belirlemeler, müfessirin tarihi ve kültürel tanıklığa dayanarak mutlak ifadeyi mukayyet hâle getirmesi, sınırlandırmasıdır¹².

Vânî, isim belirtilerek yapılan açıklamaların bu ayetin tefsiri sayılamayacağı düşüncesindedir. Bununla birlikte o, ifadesi mutlak olan ayeti yaşanmış belli olaylarla ilişkilendirerek yorumlamada bir sakınca olmayacağı düşüncesindedir. O, “Yerinize başka bir millet getirir” ifadesini bu çerçevede yorumlamış ve Arapların yerine getirilen milletin Türkler olduğunu söylemiştir. Bu görüşünü de, Türklerin tarihte düşmanlarıyla yaptıkları savaşlarda sağlamış oldukları başarıları örnek göstererek desteklemeye çalışmıştır¹³. O, bazı Türk tarihlerinde yer alan bu bilgileri Kur’an tefsirine taşıması bakımından, Türk müfessirleri arasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Kendisinden önce bazı Türk müfessirlerinin Türkler aleyhindeki dayanaksız fikirleri tefsirlerine aynen aldıklarını da hesaba katarsak, onun bu görüşlerinin arka planı daha iyi anlaşılacaktır:

“Allah’ın yardımı ile, doğru ve güzel olanı göstermesiyle biz deriz ki bu millet, Arap toplumuna hiçbir yönüyle benzemeyen Türk Milleti’dir. Çünkü biz uzun zamandan beri, ister doğu ister batı olsun karada ve denizde Rumlar ve Frenklerle savaşan gazilerin, Rum ülkelerini bütünüyle ele geçirerek buraları yurt edinen Türkler olduğunu görmekteyiz. Onlar, bu bölgelere yerleşmişler ve sonuçta Rum, Ermeni ve Gürcü ülkeleriyle Frenk ve Rus ülkelerinin bir bölümü, Türk ülkeleri hâline dönüşmüştür. Bu yerlerde, Türk dili halk arasında yayılmış, İslam ahkâmı ve Müslümanların koyduğu yasalar uygulanmış, Türklerin gayretleri sayesinde

Kur’ani’l-Kerîm, Beyrut ts., IV, 64; Nimetullah Nahcivânî, *el-Fevâtihu’l-İlâhiyye ve’l-Mefâtihu’l-Gaybiyye*, İstanbul 1325, I, 305; Bursalı İsmail Hakkı, *Rûhu’l-Beyân*, İstanbul 1331, III, 429; Âlûsî, VI, 139; Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmau’l-Beyân*, Beyrut 1986, VI, 47.

11. Bu bakımdan bazı müfessirler, bu toplumun kimler olduğu konusunda görüş ayrılığına düşüldüğünü ve delilsiz olarak da bu toplumu belirlemenin mümkün olmadığı görüşündedirler (Şevkânî, II, 362).

12. Râzî, XVI, 61.

13. Hoca Sa’deddîn Efendi de aynı düşünceyle, Allah’ın övgüsü ile şereflenmiş olan toplumun başta yöneticileri olmak üzere Osmanlı Türkleri olduğunu söylemiştir (Hoca Sa’deddîn Efendi, *Tâci’u’l-Tevârih*, yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1979, I, 24).

Hıristiyanların çoğu, hem İslam dinini kabul etmiş, hem de Rum, Frenk ve Rus etnik kökenine sahip olmalarına rağmen Türklüğü benimsemişlerdir. İşte bu, Allah'ın sadece Türklere nasip ettiği bir lütfudur. Allah onları gerçekten başarılı kılmak istemiştir. Allah, büyük lütuf sahibidir¹⁴”.

Vânî, bu yorumunun doğruluğuna ve uygunluğuna da, ilişkilendirdiği hadis-i şerifler ve bunlar hakkında yapılan, kendinin de çok beğendiği yorumları delil olarak göstermekte ve konuyla ilgili bulduğu Mişkâtü'l-Mesâbîh'te yer alan şu hadisi vermektedir:

“Ebu Hureyre'den rivayet olunduğuna göre, Nebi (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır:

—Sizler bir tarafı karada, bir tarafı denizde olan bir şehir olduğunuzu duyduysanız mı?

Sahabe::

—Evet, Yâ Resûlallah, dediler.

Hz. Peygamber:

—İshak oğullarından yetmiş bin kişi oraya savaş etmeye gidinceye kadar kıyamet kopmayacaktır. Onlar buraya geldiklerinde silahlı bir harp yapmadan, bir ok bile atmadan bu şehre girerler ve:

—Lâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber, deyince, şehrin iki yakasından biri düşer, dedi. Râvî Sevr b. Yezîd: Onun ancak “deniz tarafındaki kısmı düşer” dediğini sanıyorum, demiştir.

Onlar ikinci defa:

—Lâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber, deyince, şehrin öbür yakası düşer.

Üçüncü defa:

—Lâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber deyince de, kendilerine şehrin bütün giriş yolları açılır, onlar şehre girerler ve ganimet elde ederler. Ganimetleri bölüştükleri bir sırada kendilerinden imdat dileyen bir kişi gelir ve:

—Deccal çıkmıştır, der ve bunun üzerine onlar her şeyi bırakarak gerisin

-----
14. *Arâis*, 543 a-b.

geriye dönerler”¹⁵.

Vânî, bu hadisi şöyle yorumlar: “Aslında onların, Tatarlardan kaçıp, o günün bilinen Rum sınırları boyunca çeşitli bölgeleri kendilerine sığınak edinmek suretiyle buralara kadar gelen Müslüman Türkler olduğu açıktır. Onlar, Frenk ve Rumlardan kendilerine ilişen kimselerle savaşarak bu bölgelerde ikamet etmişlerdir. Onların çarpışmaları bu şehrin sınırlarına kadar dayanmıştır. Bu nedenle, İstanbul’un fethinin Türkler eliyle olması da zaten beklenen bir durumdur”¹⁶.

Vânî, kendi görüşlerini destekleyici nitelikte gördüğü yorumları da eserine almayı ihmal etmemiştir:

“Beydâvî, Mesâbîh’in şerhi olan Ezhâr’da şöyle demiştir: Bu şehirle kastedilen, Konstantiniyye’dir. Burasının Rûmiyye olduğu da söylenmiştir. Mehdî, 1500 gemiden oluşan ordusuyla bu şehre yürümüş ve burayı fethetmiştir. Birinci görüş daha sahihtir. Dârimî, Hz. Muhammed’e bu iki şehirden hangisinin; Konstantiniyye’nin mi, yoksa Rumiyye’nin mi, önce fetholunacağı sorulunca O’nun, Hirakl’in şehri Konstantiniyye’dir, dediğini nakletmiştir. Suyûtî, Câmîu’s-Sağîr’de “Konstantiniyye kesinlikle fetholunacaktır. Onun komutanı ne güzel komutandır. Bu ordu, ne güzel ordudur.”¹⁷ hadisini nakletmiştir. İbn Kesir, Kur’an’da Allah’ın İsa için: “Sana uyanları kıyamet gününe kadar, inkâr edenlerin üstünde tutacağım.”¹⁸ sözü hakkında şu yorumu yapmıştır: Hz. Muhammed’e iman edenler, aynı zamanda Mesih’e de iman etmiş olurlar. Dolayısıyla bu ayet Müslümanlara hitap etmektedir. Onlar, Nasranîleri Şam’dan zorla çıkarmışlar ve Rum ülkesine sürmüşlerdir. Onlar da kendi şehirleri olan Konstantiniyye’ye sığınmışlardır. İslam ve Müslümanlar, kıyamete kadar onlardan üstün olmaya devam edeceklerdir. Hz. Peygamber, onların akıbetini ümmetine şöyle haber vermiştir: “Konstantiniyye fetholunacak, onların malları ganimet olarak alınacak ve Rumlar, insanlığın tarihte bir benzerini görmediği ve bundan sonra da göremeyeceği bir şekilde büyük bir bozguna uğratılacaklardır”¹⁹.

Bu yorumlarda kendi görüşüne önemli destekler bulan Vânî, gelinen noktada sözü yine devralarak şunları söylemiştir:

“Bu duruma göre, birinci hadiste geçen tekbir ile surun yıkılmasından mak-

-----
15. Müslim, *Sahîh*, Kitâbü'l-Fiten, no. 2920, III, 2238.

16. *Arâis*, 543 b.

17. Celâleddin es-Suyûtî, *Câmîu’s-Sağîr*, no. 7227, II, 345.

18. Al-i İmran, 3/55.

19. Bkz. İbn Kesir, I, 367.

sat, bunun kolay bir fetih olacağıdır. Nitekim böyle de olmuş ve İstanbul'u Türkler fethetmiştir. Kumandanları, Sultan Muhammed b. Sultan Murad el-Osmanî'dir. O, 857/1453 yılında 54 gün süren bir savaşa Konstantiniyye'yi fethetmiştir. Mesleme b. Abdül-Melik el-Mervânî, İstanbul'u yedi sene muhasara etmiş ve fethetmeye muvaffak olamamıştır. Bundan önce Yezid b. Muâviye de, yaklaşık altı ay boyunca bu şehri kuşatmış ve Peygamberimizin arkadaşı Ebû Eyyûb el-Ensârî de burada vefat etmiştir. Görüldüğü gibi fetih ne onlara ne de onlardan başkasına nasip olmuştur. Sanki Türklerin fethi yalnızca, Tekbir ile gerçekleşmiş ve bu tekbir silaha ve savaşa gerek kalmaksızın yeterli olmuştur. Aynı şekilde birinci hadisin sonundaki, Deccal'in çıkışıyla ilgili haber de bunun gibidir. Bundan maksat, kıyametin yakın olmasıdır. Yani İstanbul'un fethi, kıyamete yakın olmuştur"²⁰.

Karadeniz ile Akdeniz'i, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan müstesna bir yerde kurulu İstanbul, gördüğü ilgi ve önemi tarihi kimliğinden almaktadır. Bu şehir, daha önce farklı zamanlarda Avarlar, Araplar, Avrupalılar ve Osmanlılar tarafından defalarca kuşatılmış, fakat gerek Bizans'ın sahip olduğu Rum ateşi (grejuva), gerekse şehrin surları bir türlü aşılamamıştır. İstanbul'un fethi, Osmanlı Devleti'nin askeri alanda da güçlülüğünün bir kanıtı olmuştur. Bu tarihi başarıdan sonra Sultan II. Mehmed, genç yaşta Fatih unvanını almış, Fatih Sultan Mehmed olmuştur. Çünkü döneminin en önemli devletlerinden biri olan Doğu Roma İmparatorluğu bu fetihle sona ermiş ve tarihin sayfalarına gömülmüştür. Bu zaferle Fatih Sultan Mehmed, Peygamberimizin hadislerinde işaret ettiği örnek komutan olmuş ve bu övgüyü kazanmak için yapılan tarihî yarışın yegâne galibi olma şerefine ermiştir. Hz. Muhammed'in gösterdiği bu kutsal hedefe ulaşan Osmanlı Devleti, ayrıca İslam dünyasında da saygınlığını artırmıştır.

Vânî, Türk tarihinden verdiği örnekler ve bunlara ilişkin değerlendirmelerine şöyle devam etmektedir:

"Hicaz bölgesinden, Busrâ'daki develerin boyunlarını bile aydınlatacak bir ateş çıkıncaya kadar kıyamet kopmayacaktır."²¹ hadisinin, 654 senesinde Medine'de ortaya çıkan bir ateş olarak yorumlandığını, oysaki Medine'de yanan ateşin Şam'ın Busrâ kasabasındaki develerin boyunlarına varıncaya kadar aydınlatmasının, akla uygun bir yorum olamayacağını söylemektedir. O, hadiste geçen "aydınlatmayı",

-----
20. *Arâis*, 544 a-b.

21. Veliyyullah Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb et-Tebrizî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Dimeşk 1961, Bâbu Eşrâti's-Sâat, III, 22, hadis no. 5446; Buhârî, Fiten, bab 24, s. 100.

bu konudaki haberlerin yaygınlık kazanması şeklinde yorumlayan Nevevî'yi örnek göstererek, bu tür hadislerden kendisinin de uygun çıkarımlarda bulunduğunu öne sürmektedir²².

Vânî'ye göre, Benû Kantûrâ hadisinde de benzer bir durum söz konusudur:

“Bu hadiste geçen Basra, Bağdat'tır. Bu şehirde Basra kapısı denilen bir kapı bulunmaktadır. Hz. Peygamber konuyla ilgili olarak şöyle buyurmuştur: “Ümmetinden birtakım kimseler, Müslüman şehirlerinden biri olup ahalisi çok olan, üzerinde köprü bulunan ve Dicle denilen bir nehrin yanında Basra adını verdikleri geniş bir arazide konaklayacaklardır. Ahir zamanda yüzleri geniş, gözleri küçük olan Kantûrâ Oğulları (Türkler) buraya gelip, nehrin bir kenarında konaklayınca, buranın ahalisi üç fırkaya ayrılacaktır. Bir fırka ovaya ve ineklerin kuyruklarına yapışacaklar (tarım ve hayvancılıkla uğraşacaklar) ve helak olacaklardır. Bir fırka da canlarını kurtarmayı düşünerek onların yoluna uyacaklardır. Bir başka fırka da, onlarla topyekûn savaşacaklardır. İşte onlar şehitlerdir”²³.

Vânî, Peygamberimizden gaypla ilgili olarak gelen haberlerin muhtevalarına uygun düşen birtakım olaylarla yorumlanabileceği, eğer bunda güçlük varsa, bu tür haberlere uygun mecazî anlamlar verilebileceği düşüncesindedir. O bunun, âlimlerin sürekli uyguladığı bir yöntem olduğunu belirterek şu örneği vermektedir: Mişkâtü'l-Mesâbih'te Enes'ten rivayet edilen hadis de bunun gibidir: “Kıyamet alâmetlerinin ilki, doğudan batıya insanları toplayan bir ateştir”²⁴. Bu hadis, Tatar fitnesi şeklinde yorumlanmıştır²⁵.

Vânî Mehmed Efendi, yine Tevbe suresi 39. ayetinin tefsiri bağlamında girdiği bu konuda niçin böyle düşündüğünü Türk tarihinden sunduğu kesitlerle açıklamak istemektedir:

“Türklerin ahvalinin ayrıntılarına gelince, bu da Hz. Peygamber'in ümmetini Türklerle savaşmaktan nehyetmiş olmasıdır. O, bu konuda şöyle buyurmuştur:”-Türkler size ilişmedikçe, siz de onlara ilişmeyin”²⁶.

-----

22. *Arâis*, 545 b

23. *Arâis*, 545 b; Ebu Dâvûd, *Bâbu fi Zikr-i Basra*, IV, 487-488; Tebrizî, *Kitâbü'l-Fiten*, Bâbu'l-Melâhim, II. fasıl, hadis no. 5432, III, 18-19.

24. Buhârî, *Fiten*, bâb 24, s. 100.

25. *Arâis*, 545 a.

26. Tebrizî, *Fiten*, Bâbü'l-Melâhim, hadis no. 5430, III, 18; Ebu Dâvûd, *Sünen*, *Kitâbü'l-Melâhim*, hadis no. 4302, IV, 485-486.

“Türk ismi, Oğuz Han’ın çocuklarına verilmektedir. Onlar, Türkmenlerdir. Çünkü onun oğulları veya oğullarının oğulları 24 taneydi. Bunlardan bazıları; Avşar Han, Salur Han, Eymür Han, Bayındır Han, Kaçar, Bayat, Kaynak, Kalı Han ve diğerleri. Bunlar çoğaldılar ve babalarının isimleriyle adlandırılan 24 boy haline geldiler. Bu nedenle dünyadaki Türk ve Türkmen olan herkes bu boylardandır. Onların meskeni, Mâverâünnehir ötesindeki Türkistan ülkesi olmuştur. Türkler yerleştikleri bölgenin mecusi halkı ile de savaşmışlardır.²⁷

“Hicrî 350 senesi civarında İsmâiliyye denilen Rafizilerden olan mülhitler, Mısır ve Suriye’yi istila etmişlerdir. Müslümanların aralarındaki birtakım görüş ayrılıklarından yararlanan Rumlar, İslam ülkelerini istila ederek, vaktiyle onların kendilerinden almış oldukları ülkeleri yeniden alıp, Ruhâ (Urfa) ve Malazgirt’e kadar dayanmışlardı. Bu sebeple Allah, Türkleri lütfuyla İslam dinine girdirerek müslümanlar üzerine nimetini tamamlamıştır.

349 yılında, Salur boyundan bütün Türklerin hükümdarı olan Cenk Han Müslüman oldu. Bu olayın bereketiyle Türk boylarından; Avşar, Bayat, Salur ve diğerlerinden büyük bir topluluk İslam’a girdi. Bu durum, onların içinden eser veren âlimler ve keramet sahibi bazı meşayihin ortaya çıkmasına neden oldu. Sonra Cenk Han’ın oğlu Salih Tepsi Han, ondan sonra oğlu Mü’min Buğra Han, Müslümanları yücelttiler ve onlar için bir sığınak oldular. Buğra Han’dan sonra kendisine Beyğu Han adı verilen kâfir bir hükümdar geldi ki o, Müslümanlara eziyet etmiş ve onların kökünü kurutmak istemişti. Onu, Kaynak boyundan büyük emir, Dakük engelledi. O, müminler için bir sığınak oldu.

Dâkük ölünce, yerine oğlu Selçuk geçti. 24 boydan oluşan Müslümanların tamamını toplayıp, yanındakilerle beraber İslam ülkelerine kaçtı. Onlar, Seyhun nehrini geçerek, Semerkand ve Buhara’ya kadar vardılar.²⁸ Davarları, yük ve binek hayvanlarının çok olması, ekin ve bostanları tahrip etmesinden dolayı Buhara ve Semerkand halkı, onlardan devirlerinin sultanı Mahmud b. Sebüktekin’e şikâyette bulunmuşlardı. Bu sebeple Sultan, askerleriyle üzerlerine yürüyüp, onları buradan çıkardı ve Horasan’a, Merv’e ve onu takip eden çöllere sürdü. Sonra Sultan Mahmud ölünce, yerine oğlu Sultan Mesud geçti. Türkler, ona karşı çıktı. Tuğrul b. İsrail b. Selçuk, onları hükmü altına aldı. Sonra Sultan Mesud’u Hindistan’a kovdular. Sultan Mesud, yolda öldü. Oğlu Sultan Mevdud, Hindistan’ı hükmü altına aldı ve

-----
27. *Arâis*, 545 a.

28. *Arâis*, 545 b.

orada kaldı.

Artık Türkler; Horasan, Irak ve Azerbaycan'ı hükümleri altına almışlardı. Sultan Tuğrul, Rafizî halkın tamamını ülkeden sökü� çıkarmıştı. Bütün ülkede onun takviyesiyle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat yolu galip oldu. Tuğrul ölünce, oğlu Alparslan sultan oldu. Rum ve Gürcülerle savaşmaya başladı. Böylece Şirvan, Berdea, Erran ve Gürcülerden Revan ve Gence beldelerini aldı. Bu ve bundan sonra gelen Van, Ahlât, Diyarbakır ve onu takip eden beldelerde, kendisine Ulus-ı Gök Han yani, Gök Milleti denilen ve reisleri Aksak b. Artık, sonra onun oğlu Nu'mân, Abdurrahman ve Zahrudîn Türklerden büyük bir topluluğu iskân etti. Sonra Kars, Malazgirt ve Erzurum'ı fethetti. Bu yerleri Rumlardan almıştı. Emirleri Mengücek Gazi ve ondan sonra oğulları Azbuşir Gazi ve Burhan Gazi ile birlikte, Türklerden büyük bir topluluğu burada iskân etti. Onlar, Şebinkarahisar'a kadar bu bölgeleri fethettiler.

Daha sonra kendisine Urmanus (Romen Diyojen) denilen Rum krallarından biri, Ermeni, Gürcü, Frenk ve Rumlardan oluşan bir topluluğu bir araya getirdi. İstanbul'da büyük kilise Ayasofya'da kendi batıl zanları üzere dua etti ve 456 yılında yola çıktı²⁹. Bu lanetli, Nasârâ'nın kâfirlerinden 400 bin kişi ve cephane yüklü 2400 arabayla Malazgirt'e geldi ve İslam ülkelerine ayakbastı. Sultan Alparslan Tebriz'de Muşta denilen bir yerdeydi ve askeri de dağınık durumdaydı. Yanında yalnızca on dört bin kişiden oluşan bir ordu bulunuyordu. Alparslan, Urmanus'un Malazgirt'e geldiğini duyunca, veziri Nizâmü'l-mülk ve oğlu Melikşah'ı ve çokluk çocuğunu Hemedan'a gönderdi. Kendisi az bir toplulukla Van'a yöneldi. Bitlis ve Ahlât arasındaki Urfa'ya gelince, askeriyle istişare etti ve şöyle dedi:

“Kâfirler çoktur, bizim onlara ansızın saldırmamız gerekir”. Bunun üzerine, ardında namaz kıldığı imam ona işaret ederek: “Yarın Cuma günüdür; Cuma vaktinde bütün İslam beldelerinde sana dua olunsun. Sen de bu vakitte savaş dedi”. Alparslan bu tavsiyeye uydu, on dört bin kişiden oluşan bir orduyla harekete geçti ve Malazgirt'te kâfir askerlerine Cuma vaktinde ulaştı ve onlar üzerine hücum etti. Düşman askerlerini vurdular ve kılıçtan geçirdiler.

Daha sonra Müslümanların bulunduğu tarafa rüzgâr esti ve üzerilerine kumlar saçtı. Bu nedenle onlar neredeyse yenileceklerdi. Bunun üzerine Sultan atından indi, namaz kıldı ve Allah Teala'ya tazarruda bulundu ve bu konudaki içtenliğini ortaya koydu. Allah rüzgârın yönünü değiştirdi, savaş düşmanın aleyhine döndü, sonra onlar kâfirlere karşı galip geldiler, onları öldürdüler ve esir ettiler, yanlarında

29. *Arâis*, 546 a.

bulunan şeyleri de aldılar. Kralları Urmanus da esir alınanlar arasındaydı. Sonra onu serbest bıraktılar ve onunla cizye verme ve büyük kaleleri Müslümanlara teslim etme karşılığında sulh yaptılar³⁰.

Sonra Sultan Danişmend Gazi, yanında Türklerden büyük bir toplulukla burada yerleşti. Kendisinden sonra oğlu Melik Gazi ve ondan sonra da oğlu Yağıbasan Gazi, Niksar, Tokat, Amasya beldeleri ve civarlarında yerleşti. Selçuklu sultanlarının babası Dav Gazi Rum'da Konya, Adana, Tarsus ve Kütahya'da oturdu, hatta tedrici olarak bu beldeleri fethettiler ve fetihleri İznik, Bursa ve onu takip eden yerlere kadar ulaştı. Sonra Tatar kâfirleri, Müslümanlara galip olunca, 630 yılında Ahlât ve Van'ı, 640'da Erzurum'u tahrip ettiler ve sonra 641'de Sivas'ı yağmaladılar, Kayseri ve diğer Rum beldelerini tahrip edince, Türklerin çoğu Evcât yani Etrâf diye adlandırılan diğer Rum bölgelerine kaçtılar.

Osmanlı sultanlarının ceddi olan Ertuğrul, Yunan beldelerine gelip, Söğüt yakınında yerleşti. Sonra Tatarlardan kaçan Türklerin çoğunluğu buraya yerleşti ve kendilerini takip eden kâfirlerle savaştılar. Daha sonra, anlattığımız üzere Konstantiniyye'yi ve sayılamayacak kadar çok Efrenc (Frenklerin) beldelerini fethettiler. Bundan dolayı Allah'a hamd olsun.

İşte bu, Allah'ın "Çıkmazsanız Allah size can yakıcı azapla azap eder ve yerinize başka bir millet getirir. O'na bir şey de yapamazsınız. Allah her şeye kadirdir."³¹ sözünün yorumudur. Yani, Ey Arap topluluğu! Eğer Rum/Tebük Seferine çıkmazsanız, Allah size can yakıcı azap ile yani düşmanınızın sizi istilasını azap eder. Şu an Doğu ve Batıda Türk, Arab'a üstün gelmiştir. "Ve yerinize başka bir millet getirir." yani Rumlar üzerine yapılan bu sefere çıkma konusunda onları sizin yerinize geçirir. Sizin yerinize geçirilen bu topluluk da Türklerdir. "Ve yerinize başka bir millet getirir." cümlesini, öncesindeki "Çıkmazsanız Allah size can yakıcı azapla azap eder." cümlesine atfetmek; hası, âmm üzerine atf yönüyledir. Çünkü bu "istibdal", bir azap çeşididir. Ey Arap topluluğu! "Allah'a asla zarar veremezsiniz". Çünkü O, her şeye kadirdir. Burada önceki cümlelerin tamamlayıcısı olarak "Allah her şeye kadirdir." denilmiştir. Türkün size üstün gelmesiyle sizi azaplandırmaya, sizin yerinize Türkü getirmeye, sebepleri değiştirmeye, bir sebep aracılığı olmaksızın dinine yardıma kadirdir³².

-----
30. *Arâis*, 546 b.

31. *Tevbe*, 9/39.

32. *Arâis*, 547 a-b.

Vânî Mehmet Efendi'ye Göre "Zülkarneyn, Oğuz Han'dır"

Kur'an'ın tarihî anlatımlarında çoğunlukla olayların geçtiği zaman ve mekân açık bir biçimde belirtilmez. Onun anlattığı her olayın satır aralarından süzülüp çıkan bir amacı vardır. Bunun için anlatılanlar, amacı gerçekleştirdiği noktada sona erer. Aynı kıssayla ilgili bölümlerin bazen farklı sureler veya ayet grupları içinde tamamlanması veya belli bölümlerinin tekrar edilmesi de bunun açık göstergesidir. Böyle bir durumda müfessir, önceden aynı olayın anlatıldığı Tevrat ve İncil'den, diğer kaynakları da ifade eden isrâiliyattan yardım ve destek alarak, kendi bakış açısına göre tespit ettiği boşlukları doldurmaya çalışmakta; olayların zamanı, mekânı ve şahıslarını belirleme girişiminde bulunmaktadır. Müfessirlerin birçoğu, Kur'an'da adı konulmayan övülen veya yerilen bir topluma, yaşadığı dönemde olumlu veya olumsuz yönleriyle tanıdıkları bir toplumun adını koymakta sakınca görmemişlerdir. Bu nedenle onların, tefsirlerine almış oldukları tarihî bilgiler sorgulanmaya, eleştirilmeye ve bilimsel bir yaklaşımla irdelenmeye muhtaçtır.

İslam tarihini çok sayıda etnik, sosyal, kültürel ve siyâsî bir yelpazenin oluşturduğu bir tarih olarak tanımlayacak olursak, doğal olarak müfessirleri de kendi özel kimlikleri içinde görmenin bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını görürüz. Böylece onların ideolojik okumalarının arka planını görebiliriz. Kur'an'ın tarihten seçerek aldığı bir olayın yorumu niteliğinde birtakım müfessirin Türkler hakkında yaptığı olumlu veya olumsuz değerlendirmeler de bu çerçevenin içinde düşünülmelidir.

Müslüman Arapların tarihte ilk kez Türklerle karşılaştıkları sıralardaki izlenimleri, yorumlarının da rengini belirlemektedir. Onların bu karşılaşması daha çok savaş ortamlarında olduğu için, Türklerle ilgili değerlendirmeleri genelde olumsuz olmuştur. Türklerin Müslüman oluşuyla birlikte bu izlenim, zamanla olumlu bir hâle dönüşmüştür. İlk kez girdiği şekliyle de bu görüşler hiçbir engel, eleştiri ve sorgulamayla karşılaşmaksızın asırlarca Türk müfessirlerinininki de dahil olmak üzere neredeyse bütün tefsirlerde tekrar edilip durmuştur. Sayısı az da olsa bu geleneği sorgulayan müfessirler olmuştur.

Tefsir tarihinde siyâsî okumalar, Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimlikleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Kur'an'ın anlatımıyla Zülkarneyn, görevinin sorumluluğunu taşıyan insanlar için güzel bir örnektir. Ye'cüc ve Me'cüc ismi de bu kıssanın içinde geçer ve içeriğinin temel unsurlarından birisini oluşturur. Söz konusu bu iki topluluk hakkında Kur'an'ın yaptığı değerlendirmeler oldukça dikkat çekicidir. Toplumların davranışlarını sorgulamasının bir gereklilik olduğu burada önemle

vurgulanır. Zülkarneyn'i öne çıkartan özellik, bu iki topluluğun bozgunculuk yapmasına imkân vermemesidir. Bu anlatımda Zülkarneyn, övülen niteliklerin sahibi örnek bir şahsiyet, Ye'cüc ve Me'cüc ise, kötülüğü temsil eden ve bunun için de verilen iki toplumdur.

Zülkarneyn'in nerede ve ne zaman yaşadığı Kur'an'da açıkça belirtilmemiştir. Müfessirler, Zülkarneyn'in kimliği, zamanı ve olayların geçtiği mekânla ilgili olarak birbirini tutmayan rivayetleri eserlerine taşımışlar, kendileri de çoğu zaman tercih yapmakta zorlanmışlardır. Müfessirler bu konuda genelde kendilerinden önceki rivayetleri aynen aktarmışlar bazen de etnik, tarihî veya kültürel kimliklerini öne çıkartarak, Zülkarneyn'i millileştirmişlerdir. Bunun da çoğunlukla toplumların çeşitli alanlarda ün yapmış kişileri kendilerinden gösterme eğiliminde olmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Böyle bir anlayışın sonucunda, her müfessirin favori olarak gösterdiği Zülkarneyn de birbirinden farklı olmuştur. Bir başka deyişle, tefsirlerde Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili olarak verilen çelişkili bilgiler, adeta aralarındaki bitiş noktası belli olmayan bir yarışın içinde yorgun düşmüştür.

Kur'an, bu kişinin yalnızca lâkabını söylemiş, ismini ve kimliğini açıkça belirtmemiştir. Ayrıca müfessirlerin adlarını tahminen verdiği şahısların, Kur'an'ın niteliklerini açıkça belirttiği Zülkarneyn tanımına pek uymadığı da anlaşılmaktadır. Çünkü müfessirler arasında Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğunu söyleyenlerden tutun da, İran Med İmparatoru Dârâ ve Kurûs, Yunan, Himyer krallarından biri, hatta onun bir melek olduğunu bile söyleyenler olmuştur³³. Durum böyle olunca da onun hayat hikâyesine pek çok uydurma haber de karıştırılmıştır.

Kur'an Zülkarneyn'i, Allah'ı seven ve Allah'ın da kendisini sevdiği salih bir kul olarak tanıtmaktadır. Tarihçilerin ve müfessirlerin Zülkarneyn olarak tahmin ettikleri şahıslarda ise, bu özellikleri tam olarak görememekteyiz³⁴. Çünkü onların adlarını verdikleri bu tarihî şahsiyetlerin çoğunun putperest oldukları, çok-tanrılı kültürelere bağlı oldukları bilinmektedir. Kur'an ise Zülkarneyn'in Allah'a olan imanına ve ona gönülden bağlı oluşuna özel bir vurgu yapmaktadır³⁵.

Vânî Mehmed Efendi, Zülkarneyn'in Oğuz Han olduğu şeklindeki Türk tarihlerinde de yer alan ve dayanağı sadece geleneksel ve folklorik olan bir görüşe katılmaktadır. O, Araisü'l-Kur'an'da müstakil bir başlık altında bu kıssayı ele almış

-----
33. Ebussuud Efendi, V, 239–241; Alûsî, IX, 35–43.

34. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler", A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara 1975, XX, 106–108.

35. Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul 1996, II, 602.

ve konuyu anlatan Kehf sûresi, 83-98. ayetlerinin tefsirini yapmıştır³⁶. O, Kehf suresinin nüzul sebebini anlattıktan sonra Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili olarak tefsirlerde yer alan rivayetleri aktarmış ve bu konuda kendi görüşünü de açık bir biçimde ortaya koymuştur:

“Türklerin Benî İshak'tan kabul edilmesine gelince; buradaki İshak'ın, İshak Peygamber olduğu açıktır. Bil ki, ben Türk tarihlerinde Oğuz Han'ın Yafes'in neslinden olduğunu gördüm. Türklerin tamamı onun neslindedir. Oğuz Han, Hz. İbrahim'le muasırdı. Hatta Türkler, onun İbrahim'e iman ettiğini ve İshak'ın kızıyla evlendiğini de iddia ederler ve Türkler, Kur'an-ı Kerim'de zikredilen Zülkarneyn ile kastedilen, Oğuz Han'dır derlerdi. Bu duruma göre Türkler, anne tarafından Hz. İshak'ın evlâdı olmuş olurlar. Nitekim Hz. İsa'nın Benî İsrâîl'den olduğu gibi, Türkler de, Benî İshak'tan sayılırlar. Türk ismi de, Oğuz Han'ın çocuklarına verilmektedir”³⁷.

Kur'an'da, Zülkarneyn kıssası içinde önemli bir unsur olan Ye'cüc ve Me'cüc'ün soyları, mekânları ve zamanları belirtilmemiş, yalnızca yeryüzünde bozgunculuk yapan iki topluluk olarak anılmışlardır. Müslüman tarihçiler ve müfessirlerin birçoğu Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türkler olduğunu söylemişlerdir. Bu yorumlar, dayanaksız ve spekülasyondan öteye gidemeyen çelişkiler yumağı olup asla gerçekleri yansıtmamaktadır. Gerek geçmişte Zülkarneyn'in bozgunculukları yüzünden Ye'cüc ve Me'cüc'ü hapsedmesini, gerekse bir kıyamet alâmeti olarak ahir zamanda ortaya çıkıp dünyayı fesada vereceklerini haber veren ayetlerden, onların her dönemde dünyayı ifsat eden topluluklar olabileceği ve bunların da her milletten çıkabileceği anlaşılmaktadır³⁸.

Zülkarneyn'in karşılaştığı ve Kur'an'ın adını vermediği, 'neredeyse hiçbir sözü anlamayan topluluk' diye nitelendirdiği bu insanlar kimlerdir? Müfessirlerin büyük bölümü tefsirlerinde, bu topluluğun Türk olduğu yolundaki rivayetlere yer vermişlerdir³⁹. Onlardan bir bölümü de, Zülkarneyn'in Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı yapılacak set için 'bana gücünüzle yardım edin' dediği topluluğun Türkler olduğunu söylemiştir.

Müfessirlerin bu ayetler çerçevesinde aktardıklarını veya kendi düşüncelerini dikkatle okuyacak olursak ortaya şöyle bir durum çıkmaktadır:

-----

36. *Arâis*, 261 a–264 b, (Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, no. 21525).

37. *Arâis*, 543 a, (Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii 100).

38. Cerrahoğlu, Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler, XX, 125.

39. Ebussuud Efendi, V, 244; Bursalı İsmail Hakkı, V, 293; Alûsî, IX, 54.

—Türkler, hem Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı Zülkarneyn'den yardım isteyen, ayrıca Zülkarneyn'in de seddin yapımında kendilerinden yardım istediği bir topluluk olmaktadır.

—Hem de bozguncu Ye'cüc ve Me'cüc olmaktadır.

Görüldüğü gibi, birbirini peş peşe izleyen bir anlatım örgüsü içinde, pek çok müfessirin içine düştüğü bu çelişkiye de doğrusu bir anlam veremiyoruz. Öyle zannediyorum ki, Türk müfessirler de içinde olmak üzere onlar, düştükleri bu çelişkinin pek de farkında değillerdir. Hiçbir tereddüt göstermeden önceki tefsirlerde bulduklarını bir iyi niyet gösterisi olarak nakletme alışkanlığı onları bu çelişkiler girdabının içine düşürmüştür. Üzüntüyle belirtelim ki, müfessirler arasında bu girdaba düşmeyenlerin veya kurtulma çabası gösterenlerin sayısı da oldukça azdır.

Vânî Mehmed Efendi, Zülkarneyn kıssasında bozguncu nitelikleriyle tanıtılan Ye'cüc ve Me'cüc'e⁴⁰, kendinden önceki birçok müfessirin Türk kimliğini giydirmesine karşılık, o, bu bozguncu millete karşı set çeken Zülkarneyn'in Türk olduğunu söylemiştir. O aynı zamanda set yapma konusunda ona yardımcı olan milletin de Türkler olduğunu belirtmiştir. Türkler aleyhinde tefsirlere giren bu tür yorumların birtakım tarihî ve siyasî nedenleri olsa gerektir. Bu asılsız, dayanaksız ve önyargılı fikirler, daha önce de belirttiğimiz gibi, nakilci geleneğin bağımlısı olmuş bazı Türk müfessirler tarafından da aynen aktarılmıştır. Bunun için birtakım müfessirin Ye'cüc ve Me'cüc'ün şu veya bu millet olduğu yolundaki görüşlerine katılmamız birçok yönden mümkün değildir.

Vânî Mehmed Efendi'nin, söz konusu ayetlerin bir tefsiri olarak sunduğu Türklerle ilgili düşüncelerini bütünüyle paylaşan, ondan övgüyle bahsederek, kendi görüşünü onun bu yorumları üzerine bina etmek isteyen de İsmâil Hâmi Dânişmend olmuştur. O, "Türklük Meseleleri" ve "Türklük ve Müslümanlık" adlı eserlerinde, Ye'cüc ve Me'cüc ve Zülkarneyn'in kimlikleri hakkındaki açıklamalarından dolayı Vâni Mehmed Efendi'yi takdir etmekte, onu övgüyle anmaktadır. Vâni'yi, "on yedinci asırda bir Türk ırkçısı"⁴¹ olarak nitelemektedir:

"Arapların din bahislerinde bile gösterdikleri Arapçılık taassubuna karşı çok meşru bir heyecanla Türk milliyet ve ırkını müdafaa edip, Osmanlı medresesinin taassup devrinde Türkçülük bayrağını tefsir ilminin tepesine diken yegâne Türk

40. Zülkarneyn ile ilgili olarak Ye'cüc ve Me'cüc'ün söz konusu edildiği ayetlerden biri, Kehf, 18/94; öteki de, Enbiya, 21/96-97.nci ayetleridir.

41. İsmail Hami Dânişmend, *Türklük Meseleleri*, İstanbul 1976, s. 83.

âlimi, Vâni Mehmed Efendi merhumdur"⁴².

Dânişmend, Vâni Mehmed Efendi'nin hayatından kısaca söz ederek onun bazı âlimlerce tenkit edilmesinin nedenini de şöyle açıklamaktadır:

"Onun düşmanları da meziyetleri kadar çoktur; büyük başlar daima düşman kazanır; eski İstanbul'un kozmopolit medresesini dolduran bu mutaassıp düşmanlar onun Türkçülüğünü İslâm vahdetine hanel verecek bir tefrikacılıkla tefsir etmişlerdir. Bu haksız ithamın tesiri en son Osmanlı müelliflerine kadar asırlarca sürmüş ve meselâ; Şemseddin Samî Fraşeri "Ka'mûsu'l-Alâm"ının altıncı cildindeki 'Vâni' maddesinde onu, "mîl-i sâireye karşı olan taassubuyla meşhûr"⁴³ gösterdiği gibi, Bursalı Tâhir Bey bile, "Tevhîd-i kulûb-ı İslâmiyâne hizmet edemeyen, siyâsete gayr-ı vâkıf ulemâdan"⁴⁴ olmakla itham etmiştir! Tabî bu tuhaf ithamın yegâne sebebi, Vâni Mehmed Efendi merhumun Arap medresesinden Türk medresesine geçen ve muhtelif ırklardan mürekkep Osmanlı uleması tarafından körüklenen Türk aleyhtarı kültüre isyan etmiş olmasından ibarettir!"⁴⁵.

Vâni Mehmed Efendi hakkında, hem Danişmend'in hem de yukarıdaki yargılara varan diğer müelliflerin değerlendirmelerine bütünüyle katılmak zordur. Çünkü tarihsel olaylar, kendi özel şartları ve bağlamlarında ele alınmalıdır. İnsanlar, yaşamış oldukları dönemde ortaya çıkan olaylar ve durumlara göre davranış biçimleri belirlemişler; bunda, bazen doğruyu bulmuşlar, bazen de yanılıya düşmüşlerdir. Asırlar önce meydana gelmiş olan bir olayı yorumlamaya çalışan tarihçi, değerlendirme ve yargılarında bu ilkeyi esas almalıdır. Çünkü farklı zaman ve kültür ortamlarında ortaya çıkan olayların bağlamlarından koparılarak sağlıklı değerlendirmelere ulaşılması mümkün değildir.

Bütünlüğünden çekilip çıkartılarak farklı mecralara taşınan bir olay, görüş ve temadan, tarihî malzemedan hareketle çıkış noktasını, içinde yaşanan ortamın oluşturduğu bir konuda yargıya varmak bizi doğru sonuca götürmez. Danişmend'in içinde yaşamış olduğu olaylar, sorunlar, ilmî, siyasî ve kültürel atmosfer ile Vâni Mehmed Efendi'ninki oldukça farklılık göstermektedir. Problemler ayrı olduğu için çözümleri ve bunlara gösterilen tepkiler de kuşkusuz ayrı olacaktır. XVII. asır, Vâni Mehmed Efendi'nin yaşamış olduğu dönem ve onun içinde etkin olarak bulunduğu

-----
42. Danişmend, 108.

43. Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-Alâm*, İstanbul 1326, VI, 4679.

44. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II. 50.

45. Danişmend, 109.

olaylar göz önünde tutulursa, Danişmend'in ortaya koymaya çalıştığı bir boyutta, ne Vâni Mehmed Efendi'nin ne de XVII. asrın böyle bir problemi söz konusudur.

Sonuç

Türkler Müslüman oluşlarıyla birlikte İslamı gönülden benimsemiş, bu dinin yaşaması, yayılması ve güçlenmesi için gereken her şeyi yapmıştır. Onlar, Tebük Seferi'ne katılımda gevşeklik göstermeleri nedeniyle Kur'an'da eleştirilen ve kınanan durumlara asla düşmemiş, Kur'an'ın yerdiği değil, övdüğü niteliklere sahip bir toplum olmayı en büyük gaye edinmişlerdir. Güçlü devlet ve toplum oluşunu adeta tarihe tescil ettiren Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği ilim adamları, böyle bir tarihî birikimin verdiği güç ve cesaretle kendilerini yaşadıkları dünyanın yönetiminde tek liyakatli toplum olarak görmüşler ve gereğini de yapma gayretinde olmuşlardır. Onların hükümler oldukları dünyada bıraktıkları tarihi ve kültürel miras da bunun açık göstergesi olmuştur.

Osmanlı âlimlerinin ortak görüşü hâline gelen bu düşüncenin sözcülüğünü, XVII. yüzyıl Osmanlı müfessirlerinden Vâni Mehmed Efendi yapmıştır. O, *Arâisü'l-Kur'an*'da bu konudaki genel kanıyı, bir Kur'an ayetinin yorumu olarak ifade etmiştir. O, Tebük Seferi'ne katılımda isteksiz bir tutum içinde olanların şiddetle kınandığı Tevbe suresi otuz dokuzuncu ayetini, işte böyle bir bakış açısı ile yorumlamış ve "yerinize başka bir millet getirir" ifadesinde, Arapların yerine getirilecek toplumun Türkler olduğunu söylemiştir. O, bu yorumunu Türklerin İslam Dini'ne hizmetleri ve bu uğurda düşmanlarıyla yaptıkları mücadelelerde sağlamış oldukları başarılarından çarpıcı örnekler vererek desteklemiştir.

Her toplumun bu ayetlerde belirtilen olumlu niteliklere uygun davranma konusunda kendini aday olarak görmesi, bu uğurda birbiriyle yarışması, bunun çabası içinde olması ve kendilerini Kur'an'da çerçevesi çizilen örnek toplum olarak görmesinde bir sakınca yoktur. Bu tür yorumlara uygun düşen ayetlerde belirtilen nitelikler, Müslüman toplumlar için gösterilen ideal noktalardır. Toplumlar, tarihlerinin belirli kesitlerinde bu noktalara ulaşmış olabilirler. Burada üzerinde durulması gereken, toplumların erişebildikleri bu düzeyden geriye doğru dönüş, bir düşüş içinde olmamalarıdır.

Vâni Mehmed Efendi'yi diğer Türk müfessirlerinden farklı kılan bir diğer yorumu da Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimlikleriyle ilgilidir. O, birçok meslektaş gibi Kur'an'ın, bozgunculuklarıyla tanıttığı iki topluluk olan Ye'cüc ve Me'cüc'ün

Türkler olduğunu söylemek yerine, onlara geçit vermeyen Zülkarneyn'in, Oğuz Han olduğunu söylemiş ve kendine göre gerekçelerini de ortaya koymuştur. İçinde bazı Türk müfessirlerin de bulunduğu birçok müfessirin Türkler aleyhinde hiçbir ilmî dayanağı bulunmayan rivayet ve düşünceleri tefsirlerine aynen taşıdıklarını da dikkate alırsak, onun bu konudaki görüşleri daha da anlamlı hâle gelecektir.